

Saggio scientifico originale – Izvorni znanstveni rad – Original scientific paper

UDK 81'374Stanković, P.:811.214.58]”1836”

81Stanković, P.:81'374.8-022.218]”1830”(0.032)

DOI: 10.32728/studpol/2025.14.01.04

OSJETILNI SVIJET KROZ LATINSKO-ROMSKE ISTOVRIJEDNICE U ŠESNAESTOJEZIČNOM RJEČNIKU PETRA STANKOVIĆA

Nada Bulić

Sveučilište u Zadru

nbulic@unizd.hr

orcid.org/0000-0002-7759-1756

SAŽETAK

Šesnaestojezični rječnik Petra Stankovića aneksni je dio njegove rasprave *Idee primitive dell’Uomo in istato di natura presso tutti i popoli del mondo per conoscere i rapporti delle lingue e loro origine* iz 1830. koja se u rukopisu čuva u Sveučilišnoj knjižnici u Puli pod signaturom 5 STANC ide, inventarni br. X 147 (Stanković, Rukopisi, kutija VII., M.P. 462). U radu se temeljni pojmovi, Stankovićeve *idee primitive*, promatraju s pozicije polazne pretpostavke da svojom koncepcijom i odabirom natuknica nude određenu sliku osjetilne stvarnosti proizašlu empirijski iz percepcije svijeta i života. Predstavljene su latinsko-romske usporednice, uz prateće usporednice na talijanskom jeziku, kao jeziku Stankovićevog obrazovanja, i na hrvatskom dijalektu njegova rodnog kraja. Pozicioniranjem romskoga jezika u poredbeni odnos s latinskim, kao polaznim, i još četrnaest drugih jezika zastupljenih u njegovu rječniku, Stanković ga je odredio kao filološki značajan objekt znanstvenoga proučavanja čime se svrstao u red promišljanja vodećih europskih filologa toga vremena. Pokazano je da je njegov rječnički izvor bio živi govor onih Roma koje je zabilježio u svojoj glosostatistici koju je pridodao raspravi. Njegov rad predstavlja stoga živo

svjedočanstvo romskoga jezika iz 1830. godine što je svojevrsni *unicum* na našim prostorima i rijedak slučaj i šire.

Ključne riječi: Petar Stanković, romski jezik, romski rječnik, indoeuropski jezici

UVOD

Petar Stanković (Barban, 24. 2. 1771. – Barban, 12. 9. 1852.), istaknuti istarski intelektualac, kulturni radnik, znanstvenik i inovator podjednako je bio plodan na polju društvenih i prirodnih znanosti.^[1] Ta nam činjenica govori s jedne strane o nadarenosti i obilju originalnih ideja njegova duha, a s druge strane o izvrsnoj naobrazbi bez koje te ideje ne bi bilo moguće uobličiti i usustaviti. Ovo potonje zahvaljuje podrijetlu iz imućne i ugledne obitelji, a k tome i odrastanju i školovanju u multikulturalnoj i višejezičnoj sredini. Sve je to popraćeno čvrstom radnom disciplinom rezultiralo bogatom znanstvenom produkcijom dobro obrađenom u znanstvenoj literaturi.^[2] Ovdje dostaje navesti tek osnovno i u kratkim crtama.

[1] Iako prvenstveno humanističke naobrazbe, Stanković se istakao tehničkim inovacijama na području poljoprivrede. Tako je još 1842. godine objavio knjigu *Il formento seminato senza aratura, zappatura, vangatura, erpicatura e senza letame animale* u kojoj razmatra oblike i načine prirodnoga uzgoja u poljoprivredi, nudeći sistem koji danas poznajemo pod nazivom permakultura. Široj je javnosti uglavnom nepoznat podatak da je tim svojim djelom Stanković istupio stoljeće prije japanskoga poljodjelca i filozofa Masanobu Fukuoka kojega se uobičajeno smatra začetnikom permakulture. Masanobu Fukuoka svojim je radovima od *Revolucije jedne slamke* (1975) do *Sijanja u pustinji: prirodno poljodjelstvo, globalna restauracija i ultimativna sigurnost hrane* (1996) ukazivao na mogućnosti i metode maksimaliziranja uroda uz minimaliziranje primjene ljudskoga rada i strojeva čime je utjecao na proizvođače da se okrenu poljoprivrednoj proizvodnji metodama prirodnoga uzgoja bez primjene pesticida. Usp. Bulić, N., Matan, A., *The Primal Ideas of Mankind of Petar Stanković*, Studia Polensia, 11, 55-74, 2022. pp. 57-58.

[2] Biografske i bibliografske podatke o Petru Stankoviću u rasponu od šezdesetih godina prošloga stoljeća do suvremenosti vidi u: Cernecca, D., *Petar Stanković*, Jadranski zbornik, 4, 5-50, 1960.; Lukšić, E., *Zasluzni Barbanac Petar Stanković (1771. – 1852.)*, Croatica Christiana periodica, 18 (34), 117-130, 1994.; Strčić, P., *Petar Stanković. Život i djelo*, Zavičajna naklada Žakan Juri, Pula, 2011.; Kontošić, D., *Pisac Petar Stanković/Pietro Stancovich (Barban, 1771. – Barban, 1852.)*, u: Slaven Bertoša (ur.), *Barbanski zapisi*, sv. 5, 113-140, Općina Barban, Barban, 2017.; Jelinčić, J., *Župni (kaptolski) arhiv Barbana, s osvrtom na podatke o kanoniku Petru Stankoviću*, Vjesnik istarskog arhiva, 24, 109-143, 2017.; Bulić, N., Matan, A., *Kanonik i perika – prilog poznavanju biografije Petra Stankovića*, Vjesnik istarskog arhiva, 28, 97-110, 2021. <https://doi.org/10.31726/via.28.5>; Bulić, N., Matan, A., *The Primal Ideas of Mankind of Petar Stanković*, Studia Polensia, 11, 55-74, 2022. DOI: 10.32728/studpol/2022.11.01.03; Bulić, N., Matan, A., *Leksikografski rad kanonika Petra Stankovića*, Crkva u svijetu, 58(1), 91-111, 2023. <https://doi.org/10.34075/cs.58.1.5>.

Petar Stanković rođen je u Barbanu u Istri. Školu je pohađao u Rovinju, potom u Udinama, a studij teologije završio je u Padovi. Zaređen je 1795., a ubrzo zatim imenovan kanonikom barbanske zborne crkve. Širinu svoga znanstvenog interesa pokazivao je još za studijskih dana, a kasnije ga je tijekom života uporno nadograđivao. Pogledamo li taj spektar koji se kreće od teologije, filologije i arheologije preko zoologije, botanike i geologije do tehničkih disciplina, možemo ustvrditi da su malobrojna područja ostala izvan sfere njegova zanimanja. I koliko god je bio zaokupljen znanstvenim radom, toliko je bio nezainteresiran za „crkvenu karijeru i hijerarhiju“.^[3]

U najnovije vrijeme, znanstvena se pozornost potaknuta pronalaskom rukopisa u Sveučilišnoj knjižnici u Puli, okrenula Stankovićevim jezičnim istraživanjima.^[4] Naime, u Sveučilišnoj knjižnici u Puli, u Stankovićevoj rukopisnoj ostavštini pod signaturom 5 STANC ide, inventarni br. X 147 (stara sign.: Stanković, Rukopisi, kutija VII., M.P. 462) čuva se njegovo djelo *Idee primitive dell'uomo in istato di natura presso tutti i popoli del mondo per conoscere rapporti delle lingue e loro origine*, pisano na talijanskom jeziku i datirano u 1830. godinu. Rukopis obuhvaća ukupno 58 stranica, sada je digitaliziran i dostupan na poveznici: <http://library.foi.hr/lib/knjiga.php?B=1&item=X00147>. Radi se o filozofsko-jezičnoj raspravi koja obuhvaća 14 listova, odnosno 28 stranica teksta koji teče u dvije kolumne, kojoj prethodi mali šesnaestojezični aneksni rječnik koji obuhvaća 12 listova. Poseban odjeljak rasprave čini pridodana glosostatistička tablica u kojoj Stanković iznosi podatke o etničkom sastavu stanovnika Trsta i Krasa iz 1831. godine, broju pripadnika pojedinih naroda te broju govornika jezika koji se na tom području govore s posebnim osvrtom na njihovu bilingvalnost i trilingvalnost.^[5] Rječnik je organiziran

[3] Bertoša, M., Uvod u Dobrić, B., *Stancoviciana: katalog izložbe*, Zavičajni muzej Rovinj, Rovinj, 1992., p. 1.

[4] Hrvatska obilna znanstvena i stručna literatura s područja leksikografije i enciklopedike, i uže aneksnih rječnika, iako podrobno obrađuje i neobjavljene rječnike kakav je i ovaj Stankovićev, ne poznaje Stankovića kao leksikografa. U tom ga kontekstu ne navodi ni iscrpna najnovija monografija Marka Samardžije, *Hrvatska leksikografija. Od početaka do kraja XX. stoljeća*, Matica hrvatska, Zagreb, 2019. koja donosi podroban pregled sveukupne hrvatske leksikografske djelatnosti do našega vremena. Do naših istraživanja Stankovićev je leksikografski rad bio nepoznat znanstvenoj zajednici, izuzev kataloške bibliotečne natuknice kao takve.

[5] Ovaj odjeljak rasprave naslovio je *Glossica statistica approssimativa* i u njemu donosi dragocjene demografske podatke koji su zanimljivi i s točke gledišta suvremenoga cenzusa. Stankovićeva je procjena da na promatranom području u njegovo vrijeme obitava 154 600 stanovnika. Iznosi

kao tablica sa šesnaest stupaca koliko ima i jezika koje je autor uzeo u razmatranje: latinski, talijanski, francuski, španjolski, engleski, njemački, hrvatski, rumunjski, grčki, albanski, mađarski, romski, hebrejski, arapski, „arabo-turski“ i armenski. Međutim, unatoč suvremenosti kao i ingenioznosti ideje njegova autora da se usporedbom različitih jezika dođe do zaključka o njihovu podrijetlu, budući nedovršen i neobjavljen, taj Stankovićev rječnik i pripadajuća mu studija nisu imali utjecaja na našu leksikografiju niti komparativna indoeuropeistička istraživanja kojem području intencijom svoga autora istinski pripadaju.^[6] Rukopis je znanstvenoj javnosti predstavljen 2021. godine.^[7] U dosadašnjim smo istraživanjima, baveći se problemima klasifikacije, sagledali Stankovićev rječnik u kontekstu povijesti i razvoja hrvatske leksikografije te ukazali na činjenicu da taj rječnik idejno i koncepcijski izlazi iz okvira uobičajenih aneksnih rječnika jer kao esencijalni dio njegove filozofsko-jezične rasprave

podatke koji se odnose na najzastupljenije jezike: talijanski, kranjski (slovenski), *slava pura* i *slava dialetto*, tj. slavonski čisti i slavonski dijalektalni (kako Stanković naziva hrvatski jezik i njegovu domaću lokalnu varijantu) njemački, vlaški (*ossia antica volgare romana*), albanski i romski. Najveći je broj govornika talijanskog jezika – 92 600 govornika. Među njima je prema Stankovićevim podacima 75 000 etničkih Talijana. Pridodaju li se tome broju još 3000 trojezičnih govornika koji govore talijanski, hrvatski i njemački, te 1000 onih koji govore vlaški, hrvatski i talijanski, dobivamo ukupan broj 96 600 govornika. Detaljnu analizu te Stankovićeve aproksimativne glosostatističke tablice vidi u Bulić, N., Matan, A., *Leksikografski rad kanonika Petra Stankovića*, pp. 100-103. Tablični prikaz broja govornika talijanskoga jezika prema narodnosti s nekim razlikama u odnosu na ovaj rukopis objavljen je u Stankovićevu *Il Ciabattino patinista. Dialoghi di Veranzio Istina Dalmatino con Andrea Moretto detto Memoria intorno al libro: Osservazioni critiche sull'opuscolo del Sig. Canonico Stancovich intitolato Trieste non fu villaggio Carnico distese da un Dalmata*, Padova, 1832., i dostupan u digitaliziranom obliku na poveznici <https://books.googleusercontent.com/books/>.

[6] Već je iz samoga naslova rasprave *per conoscere rapporti delle lingue e loro origine* vidljivo da se radi o djelu s područja komparativnih jezičnih istraživanja, a odabir promatranih jezika govori o indoeuropeističkom usmjerenju čime Stanković ide u korak s tadašnjim najsuvremenijim filološkim trendovima. Usporedbe radi, kapitalno djelo komparativnih filoloških istraživanja indoeuropskih jezika *Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenen der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache*, u kojem se razrađuje ideja o sličnosti i zajedničkom podrijetlu indoeuropskih jezika, F. Bopp objavljuje 1816. godine. Ne možemo sa sigurnošću ustanoviti je li Stanković bio upoznat s Boppovim djelom. Boppov *Sanskrtsko-latinski rječnik* izlazi 1830. godine pa ga najvjerojatnije nije imao na raspolaganju, tim prije što na popisu odabranih jezika kod Stankovića ne nalazimo sanskrt.

[7] Izlaganje Nade Bulić i Ante Matana „Leksikografski rad Petra Stankovića“ održano je na Međunarodnom znanstvenom skupu Mediteran kao identitetska odrednica: jezik, književnost, kultura i novi mediji u Splitu, 22. i 23. listopada 2021. u organizaciji Odsjeka za hrvatski jezik i književnost Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Splitu.

predstavlja ujedno i korpus autorovih istraživanja i ogledno mjesto njegove hipoteze.^[8]

U ovom se radu bavimo posebnim aspektom toga rječnika, opisom tjelesnoga svijeta kako se on iščitava iz Stankovićeve odabira rječničkih leksema. Naša je polazna hipoteza da ovako postavljen rječnik svojom koncepcijom i odabirom rječničkih natuknica nudi određenu sliku osjetilne stvarnosti, proizašlu iz percepcije svijeta i života, a koju ćemo u nastavku nastojati prikazati.

Pri tom smo osobitu pozornost usmjerili na romski i hrvatski jezik u rječniku iz dva razloga: prvo, jer su uz polazni latinski najpotpuniji rječnički stupci, i drugo, jer predstavljaju dvostruko zanimljivo autentično stanje iz vremena nastanka rječnika – s jedne strane domaće, lokalne varijante govornoga hrvatskog jezika, koju Stanković naziva *dialetto*, a s druge romskoga jezika, što je pak za to vrijeme svojevrsni začudni *unicum* na našim prostorima, a rijedak slučaj i šire.

1. ROMSKI JEZIK U ZNANSTVENOJ LITERATURI DO STANKOVIĆEVA VREMENA

Pitanja podrijetla romskoga jezika i naroda, njihove usmene predaje i književnosti, standardizacije jezika i socijalnoga položaja Roma u zemljama koje nastanjuju vrlo su kompleksna i dakako daleko izvan dosega ovoga rada. Problemi standardizacije romskoga jezika, možemo to slobodno ustvrditi, po svojoj su težini gotovo usporedivi s onima ekonomske naravi. Razlog je tomu disperzija diljem Europe, a danas i svijeta, i višestoljetna razdvojenost toga naroda bez vlastitoga teritorija uzrokovana povijesnim prilikama.^[9] Romski jezik pripada indoeuropskoj jezičnoj porodici, indoiranskoj potporodici, indoarijskoj grani. Među indoarijskim jezicima smještamo ga u novoindoarijske koji potječu iz staroindoarijskoga.^[10]

[8] Bulić, N., Matan, A., *Leksikografski rad kanonika Petra Stankovića*, p. 99.

[9] Peter Bakker i Astrid Monrad uzimaju utjecaje drugih jezika na romski jezik (glasovne promjene, posuđenice) kao argumentaciju za svoju rekonstrukciju migracije Roma u kojoj razlikuju šest faza. Vidi Bakker, P., Monrad, A., *Roma: linguistic archeology of nomads*, AmS – Varia, No. 53/2011, 35-44, Museum of Archaeology, University of Stavanger, Stavanger, 2011., pp. 35-44.

[10] Novoindoarijskim jezicima pripada većina modernih indijskih jezika. Vidi osvrt u Benišek, M., *The historical Origins of Romani*, In Yarom Matras & Anton Tenser (eds.) *The Palgrave Handbook of Romani Language and Linguistics*, 13-47, Palgrave Macmillan, Cham, 2020., pp. 13-14.

Romski se jezik razvijao, kao i svaki drugi jezik, pod utjecajem vremena, a vjerojatno više nego ijedan drugi pod utjecajem različitih naroda i jezika s kojima su dolazili u dodir.^[11] Tako je stara jezgra polaznoga romskog jezika ostala zakrbuljena pod različitim naslagama. U najnovije vrijeme Katavić u iscrpnoj studiji *Povijest romskoga jezika i suvremeni ustroj*, strukturalistički pristupa romskome jeziku, prikazuje razvoj svakoga pojedinog jezičnog elementa uspoređujući ih s drugim indoarijskim jezicima te, obraćajući posebnu pozornost na jezične kontakte i njihov utjecaj na razvoj leksika romskoga jezika, konstatira da romski jezik ima više zajedničkih obilježja s indoarijskim jezicima ranijega razvojnog stupnja nego sa suvremenim indoarijskim jezicima.^[12] Prikupljanje i obrada izvora za povijesnu sliku romskoga jezika koja je dovela do njegova suvremenog izgleda kao i sam suvremeni izgled kao takav, izlučivanje zajedničkih elemenata i selekcija organskih idioma koji će formirati standardni jezik, povijesna je zadaća romskih, i ne samo romskih, lingvista i intelektualaca.^[13]

[11] Demir i Durmiš u razvoju romskoga jezika razlikuju praromsku, ranoromsku i novoromsku fazu. Prva faza obuhvaća formiranje i značajke romskoga jezika do egzodusa iz Indije. Ranoromska faza obilježena je utjecajima iranskoga, armenskoga, pojedinih kavkaskih jezika s kojima su Romi dolazili u dodir, a ponajviše snažnim utjecajima grčkoga jezika, koji pokazuju svi romski govori kako u morfologiji, tako i u sintaksi. Do tih je utjecaja došlo uslijed dugoga suživota na grčkom jezičnom prostoru. Osobiti značaj za rekonstruiranje zajedničkoga romskog prajezika imaju balkanski romski govori kao najbliži romskome prije doseljenja. U novoromskoj fazi oblikovani su suvremeni romski govori, a uzrokovana je dugom i velikom migracijom na područje slavenskih jezika, albanskoga i rumunjskoga, a zatim i diljem Europe (Demir, Lj., Durmiš, N., *Gramatika romskoga jezika*, Udruga za promicanje obrazovanja Roma u RH Kali Sara, Zagreb, 2012., pp. 23-25). Utjecaji različitih jezika na velikom prostoru i u dugom vremenskom razdoblju uvjetovali su probleme klasifikacije romskih dijalekata. U znanstvenoj literaturi ona se proteže od prve klasifikacije Franca Miklošića u *Über die Mundarten und die Wanderungen der Zigeuner Europas* I – XII, Wien: In Commission bei Karl Gerold's Sohn. (1872. – 1881.) utemeljene na jezičnom okruženju u kojemu se našao romski jezik diljem Europe do nove klasifikacije Viktora Elšika i Michaela Benišeke koji predlažu podjelu romskih dijalekata na dvanaest grupa. (Elšik, V., Benišek, M., *Romani Dialectology* In Yarom Matras & Anton Tenser (eds.) *The Palgrave Handbook of Romani Language and Linguistics*, Palgrave Macmillan, Cham, 2020, pp. 389-427). Povijest klasifikacije romskih dijalekata obrađuje iscrpno Katarina Katavić u *Povijest romskoga jezika i suvremeni ustroj*, u poglavlju *Romski i njegovi dijalekti*, Ibis grafika, Zagreb, 2023, pp. 29-35.

[12] „...romski (je) u velikoj mjeri podudaran s bengalskim, guđuratskim, hindskim, pandapskim i drugim novoindoarijskim jezicima, premda je po svojim obilježjima, za razliku od njih, puno bliži srednjoindoarijskim jezicima (praktima) i staroindoarijskomu (sanskrtu).“ (Katavić, K., *Povijest romskoga jezika*, p. 1). Usp. Ježić, M., Katavić, K., *Sanskrtski i praktski korijeni romskoga*, *Filologija*, (66), 19-34, 2016, p. 32.

[13] Đurić i Kajtazi nazvali su standardni jezik preduvjetom i temeljem nacionalnoga i kulturnoga identiteta Roma i njihove društvene integracije i istaknuli da Romi, Sinti i Kale ne mogu promijeniti svoj politički i društveni status ako ne budu prepoznati kao nacionalna manjina, a bez takvoga prepoznavanja ne mogu emancipirati svoju kulturu i razvijati svoj jezik. Smjernice za 10 faza procesa standardizacije od selekcije idioma i kodifikacije pravopisa, preko razrade

Doprinos formiranju naše jezične slike stanja romskoga jezika u prvim desetljećima 19. stoljeća predstavlja i ovaj Stankovićev rječnik.

U znanstvenom proučavanju povijesti romskoga jezika do Stankovićeve vremena razlikuju se dvije faze. Ranu fazu obilježuju tek pojedinačni popisi romskih riječi od kojih je prema sadašnjem stupnju istraživanja najstariji u *Collectanea of Iohannes ex Grafing*,^[14] s izuzetkom jednoga španjolskog kazališnog komada *auctoris ignoti*.^[15] U ovoj prvoj fazi, od pojave prvih zabilježenih svjedočanstava romskoga jezika do 1782. godine, najvrjednije je spomenuti djelovanje klasičnoga filologa Bonaventure Vulcaniusa (1538. – 1614.), profesora klasičnih jezika na Sveučilištu u Leidenu. Upravo će leidenska tradicija, i u smislu istraživanja i u smislu prenošenja znanja, imati ključnu ulogu u postavljanu i argumentiranju teza o jezičnoj srodnosti na kojima će se razviti moderna indoeuropeistika.^[16]

terminologije do diseminacije kroz književnost i medije, donesene su na simpoziju „Jezik i kultura Roma“ održanom 1986. u Sarajevu. (Đurić, R., Kajtazi, V., *Povijest romske književnosti*, Udruga za promicanje obrazovanja Roma u RH Kali Sara, Zagreb, 2011, p. 13-19) Od Sarajevskog simpozija naglasak se više ne stavlja samo na povijest romskoga jezika „sa stajališta etimologije, komparativne filologije i dijalektologije“ (Đurić, R., Kajtazi, V., *Povijest romske književnosti*, p. 13.), već na pitanja suvremenoga romskog jezika i dijalekata, te političkog i socioekonomskoga položaja Roma. Na IV. Svjetskom kongresu Roma održanom u Varšavi 1990. u organizaciji Međunarodne romske unije osnovana je Komisija za standardizaciju romskoga jezika u čijoj je ingerenciji koordiniranje i provođenje aktivnosti po ovim fazama. U Republici Hrvatskoj velik je iskorak napravljen objavljivanjem rječnika Veljka Kajtazija, *Romsko-hrvatski i hrvatsko-romski rječnik*, Udruga za promicanje obrazovanja Roma u RH Kali Sara, Zagreb, 2008., a zatim i rječnika Dijane Vlatković i Ljatifa Demira, *Hrvatsko-romski rječnik*, Kali Sara, Zagreb, 2019. Nadalje, autori Ljatif Demir i Nevsija Durmiš objavili su *Gramatiku romskoga jezika*, Udruga za promicanje obrazovanja Roma u RH Kali Sara, Zagreb, 2012. Ovim su rječnicima uz navedenu *Povijest romske književnosti*, koja sadrži iscrpan popis literature o predmetu, i *Gramatiku romskoga jezika* postavljeni osnovni preduvjeti za poučavanje romskoga jezika i književnosti. Udruga Kali Sara aktivno je uključena u sve procese emancipacije Roma i romskoga jezika, između ostaloga i kroz aktivnosti u povodu Svjetskoga dana romskoga jezika i organizaciju Svjetskoga simpozija o romskom jeziku, knjižnicom koja stoji zainteresiranima na raspolaganju. Autorica ovog članka zahvaljuje im na svesrdnoj pomoći u pristupu literaturi za potrebe ovoga istraživanja.

[14] Knauer, Georg N., *The earliest vocabulary of Romani words (c. 1515) in the Collectanea of Iohannes ex Grafing, a student of Iohannes Reuchlin and Conrad Celtis*, *Romani Studies*, Ser. 5, Vol. 20, br. 1/2010, 1-15, 2010.

[15] Adiego, Ignasi X., *The oldest attestation of the Romani language in Spain: The Aucto del finamiento de Jacob*, *Romani Studies*, Vol. 23, br. 2/2013, 245-255, 2013.

[16] Oslonjen na humanističku tradiciju (Rudolphus Agricola von Groningen, Iohannes Aventinus, Hadrianus Junius von Hoorn, Sigismund Gellenius), osobito leidensku (Franciscus Ravlenghien), Marcus Zuërius van Boxhorn (1612. – 1653.) predstavio je znanstvenoj zajednici 1647. godine tzv. indo-skitsku teoriju o jezičnoj prasrodnosti europskih jezika. Ta je teorija zatim proširena i modificirana istraživanjima sanskrtu na kojem su se području istaknuli Bonaventura de Smet, Johann Elichman, Gaston-Laurent Coeurdoux, Andreas Jäger, Lord Monboddo i William Jones.

Novu fazu – usmjeravanje poredbenih istraživanja ka romskom jeziku, označila je objava djela o jeziku i podrijetlu Roma Johanna Christiana Christopha Rüdiger, *Von der Sprache und Herkunft der Zigeuner aus Indien* (Leipzig, 1782.) i Heinricha Moritza Gottlieba Grellmanna *Historischer Versuch uber die Zigeuner* (J. C. Dieterich, Göttingen, 1787.) koji su dokazali indijsko podrijetlo romskoga naroda i sličnost njihova jezika s hindskim jezikom. Romski se jezik potom, kao svojevrsan živi oblik staroindijskoga, stavio u kontekst novih poredbenih istraživanja sanskrta i drugih jezika. Naime, ideja o zajedničkom podrijetlu jezika snažno se razvijala od objave teza i argumentacije u djelu Franza Boppa *Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenen der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache* 1816. godine. Njegovom *Grammatikom sanskrtskog jezika* objavljenom 1827. i *Sanskrtsko-latinskim rječnikom* objavljenim 1830. osnovni gramatički instrumentarij kompletiran je i stavljen na raspolaganje indoeuropeistima, a indoeuropeistika se kao znanstvena disciplina stala razvijati na suvremenim osnovama. Shodno tomu su i romski jezik, običaji i predaja postali predmetom znanstvene pozornosti i od tridesetih godina 19. stoljeća objavljuju se kapitalna djela za poznavanje romskoga jezika i njegova odnosa s drugim indoeuropskim jezicima: njemački filolog Friedrich Christian Diez (1794. – 1876.) objavio je *Grammatik der romanischen Sprachen* 1836. – 1838., a zatim i *Etymologisches Wörterbuch der romanischen Sprachen* 1853;^[17] August Friedrich Pott objavio je *Die Zigeuner in Europa und Asien: ethnographisch-linguistische Untersuchung, vornehmlich ihrer Herkunft und Sprache, nach gedruckten und ungedruckten Quellen. Einleitung und Grammatik* 1844.^[18] Ta djela i danas predstavljaju nezaobilazne priručnike romolozima, klasičnim filolozima i indoeuropeistima.

[17] Diez, F. C., *Grammatik der romanischen Sprachen* (Bonn 1836. – 1838., 3 Bde.; 4. Aufl., Bonn. 1876. – 1877.; engl. v. n. Cayley, 1862.; franz. v. Brachet u. a., 1872. – 1876.); *Etymologisches Wörterbuch der romanischen Sprachen* (Bonn 1853., 2 Bde.; 4. Aufl. v. A. Scheler, Bonn 1878.); Johann Urban Jarnik priredio je *Index* uz ovaj rječnik (Berlin, 1878.).

[18] Pott, A. F., *Die Zigeuner in Europa und Asien: ethnographisch-linguistische Untersuchung, vornehmlich ihrer Herkunft und Sprache, nach gedruckten und ungedruckten Quellen. Einleitung und Grammatik*, Julius Fricke's Buchhandlung, Universität Halle, Wittenberg, 1844.

2. STANKOVIĆEVI RJEČNIČKI IZVORI ROMSKOGA JEZIKA

Pogledamo li gore izloženi vremenski slijed, vidimo da 1830. godine kada je Stanković počeo raditi svoj rječnik gore navedena djela nisu mu mogla biti na raspolaganju iz kronoloških razloga, ali možemo ustvrditi da je idejno bio na istoj istraživačkoj liniji. Začudno je kod našega autora i to što su navedeni znanstvenici odreda bili sveučilišni profesori filologije koji su tim djelima stekli svjetsku slavu^[19] i čija je međusobna suradnja u znanosti dobro poznata, dok se Stanković sa svoje strane filologijom bavio tek uzgredecu.

Imajući u vidu kronološki slijed objavljivanja znanstvenih djela koja se bave romskim jezikom, a kojima Stanković iz očiglednih razloga nije raspolagao, nameće se pitanje njegovih rječničkih izvora za romski stupac šesnaestojezičnoga rječnika. Govornici romskoga jezika u Stankovićevo su vrijeme uglavnom nepismeni,^[20] a literatura za poznavanje toga jezika

[19] Usp. biografske i bibliografske podatke o ovim znanstvenicima u *Catalogus professorum Halensis* (*Catalogus Professorum Halensis*, verfasst von Julia Schopferer, <https://www.catalogus-professorum-halensis.de/ruediger-johann-christoph-christian.html>) i Katalog der Deutschen Nationalbibliothek (<https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/person/gnd/115579117>). Usp. također i Pallmann, R., *Grellmann, Heinrich Moritz Gottlieb*, In Johann Samuel Ersch & Johann Gottfried Gruber (eds.), *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste*, 1. Sektion, Bd. 90, S. 136 f., Leipzig, 1871. i Ratzel, F., *Grellmann, Heinrich Moritz Gottlieb*, In Historische Commission bei der königl. Akademie der Wissenschaften (Hrsg.) *Allgemeine Deutsche Biographie* (ADB), Band 9, S. 636 f., Duncker & Humblot, Leipzig, 1879.

[20] Koliko je to perzistirajući i suvremeni problem pokazalo je i istraživanje baznih podataka za Republiku Hrvatsku objavljeno 2018. godine. Autorice Kunac, Klasnić i Lalić donose sljedeće podatke: „Daleko najveći udio pripadnika romske nacionalne manjine starijih od 14 godina koji se trenutno ne školuju ima završeno osnovno obrazovanje ili čak manje (nezavršena osnovna škola). Takvih je u romskoj populaciji 85,0 %, a u općoj populaciji 2011. 30,8 %. Posljednji put tako visok udio osoba s najnižom razinom obrazovanja u općoj populaciji zabilježen je u popisu stanovništva 1961., kad je iznosio 85,6 %. Bilo kakvu srednju školu, a da nije nastavilo obrazovanje, završilo je 14,5 % pripadnika romske nacionalne manjine. Preostalih pola postotna boda nalazi se u višem i visokom obrazovanju. U općoj populaciji gotovo trećinu trenutnih srednjoškolaca čine gimnazijalci, dok je Roma sa završenom gimnazijom ispod pola postotnog boda. Žene Romkinje nadzastupljene su u najnižoj obrazovnoj kategoriji (bez škole), podzastupljene u srednjim obrazovnim razinama, a podjednako s muškarcima zastupljene su u najvišim obrazovnim razinama, što otprilike odgovara i omjerima u općoj populaciji.“ (Kunac, S., Klasnić, K., Lalić, S., *Uključivanje Roma u hrvatsko društvo: istraživanje baznih podataka*, Centar za mirovne studije, Zagreb, 2018, 86-87.) Nadalje, u dokumentu Vlade Republike Hrvatske, Nacionalna strategija za uključivanje Roma, za razdoblje od 2013. do 2020. godine, Zagreb, studeni, 2012., dostupna na <https://pravamanjina.gov.hr/UserDocsImages/arhiva/Nacionalna%20strategija%20za%20ukljucivanje%20Roma%20za%20razdoblje%20od%202013.%20-%202020.pdf> (27. 5. 2018.) ističe se da je „obrazovna razina romske populacije vrlo niska, a prosječan broj godina provedenih u obrazovnom sustavu znatno niži u odnosu na većinsku populaciju“. Vidi također Klasnić, K., Kunac, S., Rodik, P., *Uključivanje Roma u hrvatsko društvo. Žene, mladi i*

oskudna. Pisanih tragova romske zajednice uglavnom nema, a romski jezik bilježe skupljači građe za potrebe komparativističkih jezičnih istraživanja što je razvidno iz pregleda znanstvenih istraživanja do Stankovićeve vremena. Pretraga bibliotečnoga fonda osobne Stankovićeve ostavštine koju čini 2896 svezaka s oznakom *ex libris Pietro Stancovich Canonico* koja se čuva u Muzeju grada Rovinja^[21] nije dala pozitivne rezultate. Stoga zaključujemo da je Stanković svoje znanje o romskom jeziku crpio iz neposrednoga jezičnog okruženja. U prilog tom mišljenju ide aproksimativna glosostatistika koju je, kako smo u uvodu rada naveli, Stanković pridodao ovoj svojoj studiji. Naime, u glosostatistici bilježi 100 govornika romskoga jezika (koje naziva *Zingara*) za koje navodi da su trojezični i da govore romski, „slavenski“ i talijanski. Pri tome pod slavenski podrazumijeva *slava pura* i *slava dialetto*. S obzirom na Stankovićevo geografsko područje proučavanja – područje Istre, Krasa i Trsta do Timave, pretpostavljamo da pod *dialetto* podrazumijeva domaći govor, oblik hrvatskoga jezika koji se početkom 19. stoljeća govorio na području njegove rodne Barbanštine i Istre. Pitanje je što je podrazumijevao pod *slava pura*. S obzirom na to da je u raspravi opisao Trst kao veliko trgovačko središte, moguće je da je mislio na štokavsku varijantu hrvatskoga jezika, pa su prema tome Romi koje je uključio u svoju glosostatistiku govornici triju jezika: romskoga, hrvatskoga i talijanskoga. U svakom slučaju, možemo s velikom sigurnošću ustvrditi da su navedenih stotinu Roma bili Stankovićev živi rječnički izvor, pa je stoga i njegov rječnički zapis autentični spomenik stanja romskoga jezika Stankovićevih govornika iz 1830. godine, što predstavlja raritet ne samo na našim prostorima.^[22]

djeca, Socijalna ekologija, 30(1), 160-165, 2021.

[21] Zbirka sadrži djela nastala od 1501. do 1852. Danas čine Spomeničku knjižnicu *Stancoviciana* koja je pod skrbi Muzeja grada Rovinja.

[22] Stanković je zabilježio i žive, a danas neobične ili starinske riječi i svoga dijalekta: *stabâr* za stablo, *bliska* za munju, *zir* za plod, *samâz* za mladića, *dual ussa* za uha, *râmen* za rame, *bak* za bik, *teçiti* za trčati.

3. ZNAČAJKE GRAFIJE

Stankovićeva je grafija u promatranim jezicima u rječniku pod utjecajem grafije talijanskoga jezika, što je i očekivano s obzirom na geografsko područje i razdoblje kao i na činjenicu da je i raspravni dio ovoga Stankovićeva djela pisan na talijanskom jeziku. Tome treba pridodati i to da se Stanković, budući Istranin, smatrao podjednako pripadnikom obaju naroda i kultura. To se odražava i u rječniku gdje Stanković poneke lekseme naknadno dodaje ubacujući ih između postojećih redaka i ostavlja na talijanskom jeziku ne popunjavajući ni polazni latinski stupac ni svoj hrvatski dijalekt. Utjecaj talijanske grafije osobito je vidljiv u bilježenju konsonanata. Navest ćemo istaknutije značajke pisanja pojedinih glasova:

nj – gn: *mugna, jàgnaz, cogn, svigna*

lj – gl: *zemglia*

č – çi: *çiovik* ili *çe: çèlo*

ć – ch: *noch, polnòchi, kùchia, i ç; çiaiko, çiça* za dojka, *uçiniti* za učiniti

c – z: *missez, sunze, samàz* za muškarac, *otaz, jàgnaz, senàz* za uš ili tz: *litza, ovtza, prassatz, bàtzva* ili zz: *samìzza* za žena, *gusìzza* za zadnjica

z – s: *svisda, jesero, jesik, gusìzza*

ž – ss: *dass* za dažd, *muss* za muž, ali *hisa* za hiža (kuća), ali z npr. *zena* za žena

šč – stch: *godistchie, schièr* za kćer

š – s: *senàz* ili ss: *miss* za miš

kv – qu: *loqua*

k – ck i cc: *ocko*, ali *nohat* za nokat

s – ss: *noss, missez, prassatz*

g – g ili gh: *gàrlo, ghèrlo*

đ, dž – gi

h – ch: *charbàt, tarbùch* ili h: *bùha, muha*.

Bilježi i dvostruke konsonante ss: *missez, vlass*, za s, i ll za l: *strilla, cobilla*.

Slogotvorno *r* otvara u *er* i *ar*: *tarbùch*, *charbàt*, *gàrlo*, *ghèrlo*, *garmljàvina*, *perse* za prsa, *perst*, ali *drìvo* za drvo.

Vokalizam je obilježila očekivana domaća ikavica, *stina*, *vitar*, *lìto*, *cvìt did*, ali *koren* za korijen, *prolitje* za proljeće, a *kolèno* za koljeno. Bilježi *jime* za ime i *jìsti* za jesti. Također bilježi i znak naglaska kako ga je čuo što nam je vrlo zanimljivo kada je riječ o romskome jeziku.

4. STANKOVIĆEV RJEČNIK

I. DIO, CIELO, METEORE				
STANKOVIĆ LATINSKI	STANKOVIĆ TALIJANSKI	SUVREMENI HRVATSKI PRIJEVOD	STANKOVIĆEV HRVATSKI DIJALEKT	STANKOVIĆEV ROMSKI LEKSEM
Deus	Dio	Bog	Bog	Dével
-	Chiesa	Crkva	-	Kánghére
-	Prete	Svećenik	-	Rai
Coelum	Cielo	Nebo	Nebo	Tàtarno
-	Pievano	Župnik	-	Ràssae
-	Capellano	Kapelan	-	Dellíno
Sol	Sole	Sunce	Sunže	Káham
Luna	Luna	Mjesec	Missež	Massek
Stella	Stella	Zvijezda	Svisda	Nemeli
Ventus	Vento	Vjetar	Vítar	Bálval
Nubes, Nebula (Oblak)	Nuvola	Oblak	Oblak	Blačina
Tonitrum	Tuono	Grom, Grmljavina	Gròm, Garmljàvina	Bassàle
Fulgor	Lampo	Munja, Bljesak	Mùgna, Bliska	Mufsikine
Fulmen	Fulmine	Nebeska Strijela/ Munja	Strilla	Strilla
Pluvia	Pioggia	Kiša, Dažd	Dass	Bersçeel
Nix	Neve	Snijeg	Snig	Giv

Grando	Grandine, Tempesta	Grad, Tuča	Grad	Kukùdi
Lux	Luce	Svjetlost	Sfitlost	Kham
Tenebrae	Tenebre	Tama	Tmine	Naikhìpe
Dies	Giorno	Dan	Dan	Díve
Nox	Nocte	Noć	Noch	Ratillilo, Rat
Mane	Mattina	Jutro	Jùtro	Nive Dive
Vesper	Sera	Večer	Veçer	Akvatillo
Meridies	Mezzo Giorno, Mezzodi	Podne	Pòlne	Jèkas Dive
Media Nox	Mezza Notte	Ponoć	Polnòchi	Jèkas Rat
Annus	Anno	Godina	Lito/ Godistchie	Bers
Mensis	Mese	Mjesec	Missež	Màssak
Ver	Primavera	Proljeće	Prolitje	Çiavo
Aestas	Estate	Ljeto	Lìto	Tàto
Autumnus	Autunno	Jesen	Jesèni/ Požimak	Jèkas Jèven
Hiems	Inverno	Zima	Zima	Jèven

II. DELLA TERRA				
STANKOVIĆ LATINSKI	STANKOVIĆ TALIJANSKI	SUVREMENI HRVATSKI PRIJEVOD	STANKOVIĆEV HRVATSKI DIJALEKT	STANKOVIĆEV ROMSKI LEKSEM
Terra	Terra	Zemlja	Zemglia	Çik, Pùuf
Aqua	Acqua	Voda	Voda	Páni
Ignis	Fuoco	Vatra	-	Jàgh
Gelu	Gelo	Studen	Stid	Sil

Glacies	Ghiaccio	Led	Led	Karàllo
Calor	Caldo	Vrućina	-	Tàto
Saxum	Sasso	Kamen	Kamik	Baar
Lapis	Pietra	Stijena	Stina	Jeckbarollo –„Jedan Kamen Cjelovit“
Mare	Mare	More	More	Londopàni
Frigus	Freddo	Hladnoća	-	Siil
Lacus	Laco	Jezero	Loqua, Jesero	Panibàro
Arbor	Albero	Stablo	Dub, Stabàr, Stablo	Kaast
Fructus	Frutto	Plod	Zir	Ziro
Herba	Erbo	Trava	Trava	Çiàr
Flos	Fiore	Cvijet	Cvìt	Çirikovoi
Radix	Radice	Korijen	Koren	Kardillo
-	Fiume	Rijeka		-
-	Monte	Planina		-
-	Colle	Brdo		-

III. DELL' UOMO				
STANKOVIĆ LATINSKI	STANKOVIĆ TALIJANSKI	SUVREMENI HRVATSKI PRIJEVOD	STANKOVIĆEV HRVATSKI DIJALEKT	STANKOVIĆEV ROMSKI LEKSEM
Homo	Uomo	Čovjek	Çiovik	Gàjio
Domus	Casa	Kuća	Hisa, Kùchia	Kéer

Mulier	Donna	Žena	Zena	Kandilli/ Serva, Rumni
	Beretta			Stadik
Masculus	Maschio	Muž, Mladić	Muss, Samàž	Murs
Foemina	Femmina	Žena, Djevojka	Samìžza	Giùlli
Caput	Testa, Capo	Glava	Glàva	Séro
Capillus	Capello	Vlas	Vlass Sg., Vlassi Pl.	Balla
Oculus	Occhio	Oko	Ocko	Giatça
Nasus	Naso	Nos	Noss	Naak
Frons	Fronte	Čelo	Çelo	Kámo
Gena, Mala	Guancia	Obraz	Lit a	Mùì – Podvukao Stanković)
Auris	Orecchio	Uho	Ussa	Kan
Os	Bocca	Usta	Usta	Múi
Lingua	Lingua	Jezik	Jasik	Çib
Gula, Guttur	Gola	Grlo	Gàrlo, Ghèrlo	Mèen
Collum	Collo	Vrat	Vrat	Mèn
Humerus, Scapula	Spalla, Omero	Rame	Rámen	Dùme
Brachium	Braccio	Nadlaktica	-	Thàalik
Manus	Mano	Ruka	Ruka	Vvàst
Digitus	Dito	Prst	Perst	Jèk
Unguis	Unghia	Nokat	Nohat	Paçiaro
Pectus	Petto	Prsa	Perse	Daja
Mamilla, Mamma	Mamella, Poppa, Teta	Dojka	Çiça	Çiùçha

Venter	Ventre	Trbuh	Tarbùch	Pèer
Dorsum, Tergum	Schiena	Hrbat, Leđa	Charbàt	Dume
Penis, Mentula	M(Embryo) Vir(Ile)	Penis	-	Kàar
Vulva	M(Embryo) Fem(Minile)	Stidnica	-	Mintç
Anus	Ano, Culo	Zadnjica	Gusìzzà	Bùul
Coxa	Coscia	Kuk	-	Gèheer
-		Koljeno	Kolèno	-
Crus, Tibia		Potkoljenica, Cjevanica, Goljenjača	Gòlien	Camiscie
Pes	Piede	Stopalo, Stopa	Noga	Pre, Pro
Nomen	Nome	Ime	Jime	Çiàvo
Pater	Padre	Otac	Otaz, Çiako	Dàde
Mater	Madre	Mati	Mater	Dàje
Uxor	Moglie	-	-	-
Avus	Avo	Djed	Did	Pàpo
Avia	Ava	Baka	Baba	Bàba
Filius	Figlio	Sin	Sìn	Ráklo
Filia	Figlia	Kći	Schièr	Fiài
Frater	Fratello	Brat	Brat	Prháal
Soror	Sorélla	Sestra	Sestra	Péen

IV. PRONOMI				
STANKOVIĆ LATINSKI	STANKOVIĆ TALIJANSKI	SUVREMENI HRVATSKI PRIJEVOD	STANKOVIĆEV HRVATSKI DIJALEKT	STANKOVIĆEV ROMSKI LEKSEM
Ego	Io	Ja	Ja	Of
Tu	Te	Ti	Ti	Me
Ille	Quello	On	On	Òffilo
Illa	Quella	Ona	Ona	Òi
Illi	Quelli	Oni	Oni	Bùut
Ille	Quelle	One	One	Bùjuvia
Nos	Noi	Mi	Mi	Amenghinen
Vos	Voi	Vi	Vi	Kovahilla
Meus	Mio	Moj	Moi	Mri
Mea	Mia	Moja	Moja	Mrò
Mei	Miei	Moji	Moji	Mri
Meae	Mie	Moje	Moje	Mrò
Tuus	Tuo	Tvoj	Tuoi	-
Tua	Tua	Tvoja	Tuoja	-
Tui	Tuoi	Tvoji	Tuoji	-
Tuae	Tue	Tvoje	Tuoje	-
Suus	Suo	Svoj	Svoi	-
Sua	Sua	Svoja	Svoja	-
Sui	Suoi	Svoji	Svoji	-
Suae	Sue	Svoje	Svoje	-
Vester	Vostro	Vaš	Vass	Trò
Vestra	Vostra	Vaša	Vassa	Kàvmrì

Vestri	Vostri	Vaši	Vassi	-
Vestrae	Vostre	Vaše	Vasse	-
Noster	Nostro	Naš	Nass	-
Nostra	Nostra	Naša	Nassa	-
Nostri	Nostri	Naši	Nassi	-
Nostrae	Nostre	Naše	Nasse	-
Utique, Sane, Ita	Si	Da	Ja, Jest	Hiillo
Non	Non	Ne	Nè	Nàje
Nihil	Niente, Nulla	Ništa	Nistar, Nicessar	Nànìtɕ
Multum	Molto	Mnogo	Çhiuda	Bùud
Parvum	Poca	Malo	Malo	Hàrippa

V. ANIMALI				
STANKOVIĆ LATINSKI	STANKOVIĆ TALIJANSKI	SUVREMENI HRVATSKI PRIJEVOD	STANKOVIĆEV HRVATSKI DIJALEKT	STANKOVIĆEV ROMSKI LEKSEM
Bos	Bue	Vol	Vòl	Gurúv
Vacca	Vacca	Krava	Kràva	Gurúmni
Taurus	Toro	Bik	Bak	Pelàvo
Ovis	Pecora	Ovca	Ovtɕa	Bákre
Aries	Montone	Ovan	Pras	Kalàro
Agnus	Agnello	Janje	Jàgnaɕ	Kòvlo
Equa	Cavalla	Kobila	Cobilla	
Equus	Cavallo	Konj	Cogn	Grà

Asinus	Asino	Magarac	Tovàr	Hèer
Sus, Porcus	Porco	Svinja, Prase	Prassatz, Svigna (Porca)	Bàllo
Musca	Mosca	Muha	Muha	Çiliki
Pediculus	Pidocchio	Uš	Senàz	Giùv
Pulex	Pulce	Buha	Bùha	Kàlli
Sorex	Sorcio		Miss	
Felis	Gatto		Matzka	
Piscis	Pesce		Riba	Matçio
-	Carne	Meso	Mèssò	Máss
-	Uccello	Ptica	Ptizza, Tìçh	Çerikle
-	Cane	Pas	Brèk, Pass	Giúkel
-	Gatto	Mačak	Màçak	Çiçi Çiçi
-	Gallo	Pijetao	Pètech	Bàsgno
-	Gallina	Kokoš	Còcos	Kàagne
< Nepripadni >				
-	Sale	Sol	Sòl	Lòon
-	Oglio	Ulje	Ulgie	Zèt
-	Aceto	Ocat	Ozàt	Sùt
-	Pane	Kruh	Krùch, Ghlèb	Màro
-	Vino	Vino	Vino	Mòol

VI. ARITMETICA				
STANKOVIĆ LATINSKI	STANKOVIĆ TALIJANSKI	SUVREMENI HRVATSKI PRIJEVOD	STANKOVIĆEV HRVATSKI DIJALEKT	STANKOVIĆEV ROMSKI LEKSEM
Unus	Uno	Jedan	Jèdan	Jek
Duo	Due	Dva	Dvà	Dúi
Tres	Tre	Tri	Tri	Trì
Quatuor	Quattro	Četiri	Çetìri	Stár
Quinque	Cinque	Pet	Péet	Pántç
Sex	Sei	Šest	Sest	Sov
Septem	Sette	Sedam	Sèdan	- (Óïto)
Octo	Otto	Osam	Òssan	Ógtan
Novem	Nove	Devet	Dèvet	- (11 Déssiek)
Decem	Dieci	Deset	Dèssèt	- (12 Déssidu)
Viginti	Venti	Dvadeset	Duàisset	- (23 Bissitrìm)
Triginta	Trenta	Trideset	Tridèssèt	- (26 Bissisòv)
Quadraginta	Quaranta	Četrdeset	Quarnàr	- (Keççiandopantž)
Quinquaginta	Cinquanta	Pedeset	Pedessèt	- (25 Bissipànž)
Sexaginta	Sessanta	Šezdeset	Sessdessèt	- (200 Dussèl)
Septuaginta	Settanta	Sedamdeset	Sedandessèt	- (400 Starsèl)

Octoginta	Ottanta	Osamdeset	Ossandessèt	- (120 Bissèl)
Nonaginta	Novanta	Devedeset	Devetdessèt	- (Difomària)
Centum	Cento	Sto	Stò	- (Trinhomaria)
Mille	Mille	Tisuću	Tissùçha, Hiljada	- (Stàrhomària)

VII. ADDIETTIVI				
STANKOVIĆ LATINSKI	STANKOVIĆ TALIJANSKI	SUVREMENI HRVATSKI PRIJEVOD	STANKOVIĆEV HRVATSKI DIJALEKT	STANKOVIĆEV ROMSKI LEKSEM
Bonus	Buono	Dobar	Dobar	Láçio
Malus	Cattivo	Loš	Porèdan	Nàhael
Pulcher	Bello	Lijep	Lip	Súso
Deformis, Turpis	Brutto	Ružan	Gherd	Giùngalo
Magnus	Grande	Velik	Velik	Baàro
Parvus	Piccolo	Malen	Màgliahan	Tiikno
Fortis	Forte	Jak	Jak	Zoràllo
Debilis	Debole	Slab	Slab	Naizoràllo
Altus	Alto	Visok	Vissòk	Ûtchio
	Basso	Nizak	Nisak	Tiikno
Crassus	Grasso	Debeo	Tüst	Thuùllo
	Magro	Mršav	Mèrsavv	Çislo
Niger	Negro	Crn	Çerni	-
Diabolus	Diavolo	Vrag	Vràgh	Beèngh

VIII. VERBI				
STANKOVIĆ LATINSKI	STANKOVIĆ TALIJANSKI	SUVREMENI HRVATSKI PRIJEVOD	STANKOVIĆEV HRVATSKI DIJALEKT	STANKOVIĆEV ROMSKI LEKSEM
Manducare, Edere, Vesci	Mangiare	Jesti	Jisti	Háav
Bibere	Bere	Piti	Pìti	Piel, Khàp
Dormire	Dormire	Spavati	Spàti	Sórav, Sòvel
Loquor, Dico	Parlare	Govoriti	Govòriti	Vaker
Ire, Vadere	Andare	Poći	Pòiti	Zà
Curro	Correre	Trčati	Tečiti	Náasav
Venio	Ritrovare	Dolaziti	Naíti	Avèlla
Doceo	-	Naučiti	Nauciti	Píirav
Ambulare, Incedere	Camminare	Ići	Hodìti	Pirèlla
Sedere	Sedere	Sjediti	Siti, Siditi	Bèesava
-	Portare	Donijeti	Donesti	Anàva
Vivo	Vivere	Živjeti	Živiti	Pàndanameràva
-	Gridare	Vikati	Vikati	Çigat/Çikat
Morior	Morire	Umrijeti	Umrìti	Mérava
Rideo	Ridere	Smijati Se	Smìati	Assàva
-	Ballare	Plesati	Plèssati	Kéllava
Plango, Fleo	Piangere	Plakati	Plàcati	Rovàva
-	Bastonare	Udarati	Biti, Lupati	Márava
Caco, Merdo	Cacare	Vršiti veliku nuždu	Sràti	Ghijàva
Mingo	Pisciare	Mokriti	Pissati	Muteràva
Canto, Cano	Cantare	Pjevati	Pivati, Bugàriti	Gíllava

5. IDEE PRIMITIVE I OSJETILNA STVARNOST

U svojoj jezično-filozofskoj raspravi Stanković je sebi postavio zadatak da proučavanjem jezičnih značajki različitih naroda dođe do zaključka o njihovu odnosu i podrijetlu. Naime, navodeći elemente kojima se gradi identitet nekoga naroda i koji ga čine pripadnikom šire skupine naroda okupljenih unutar istoga civilizacijskog kruga, Stanković u raspravnom dijelu svoga traktata kao unificirajući faktor ističe uz ostalo i srodnosti u strukturi jezika i leksiku koje promatra na uzorku natuknica svoga šesnaestojezičnog rječnika.^[23] Iz odabranih je jezika razvidno da uz indoeuropske jezike promatra i one koji toj skupini ne pripadaju – mađarski, hebrejski, arapski i arabo-turski.

Ingenioznost autora rječnika odražava se u ideji da je moguće primjenom poredbene metode na velikoj skupini jezika izolirati korpus osnovnih leksema, koje nalazi u jezicima svih naroda, a koji opisuju osjetilni svijet, odnosno osjetilima dohvatljiv pojavni svijet. Za Stankovića su to *idee primitive*, odnosno primarni pojmovi. Postavivši tako kriterij odabira leksema, autor intencionalno limitira broj rječničkih natuknica. U svjetlu naše polazne pretpostavke, u nastavku ćemo nastojati ispitati što se na temelju tih i tako odabranih leksema može zaključiti o čovjeku i zajednici kao i civilizacijskome duhu kojeg posvjedočuju. Ovdje nije riječ o nekoj konkretnoj zajednici niti konkretnom vremenu, već o pretpostavljenom stupnju razvoja kojega su u neko vrijeme promatrani narodi, nositelji promatranih jezika bili dionicima. U zatečenom nedovršenom stanju, jer su mnogi stupci ostali prazni, rječnik navodi 221 polazni leksem i razvrstava ih u osam skupina. Prvo vrši podjelu s obzirom na pripadnost sferi, na pojmove koji pripadaju sferi neba i djelovanja nebeskih sila (kretanje nebeskih tijela i prirodni fenomeni) i one koji pripadaju zemaljskoj sferi; zatim na one koji se odnose na čovjeka i koji se odnose ne životinje. Razvrstavanje s obzirom na izricanje radnje, kvalitete i odnošaja vrši kroz gramatičku podjelu vrsta riječi. Shodno tomu, tematske skupine naziva: *Dio, cielo, meteore, Della Terra, Dell'uomo, Pronomina, Animali, Addiettivi*,

[23] Bulić, N., Matan, A., *The Primal Ideas of Mankind of Petar Stanković*, Studia Polensia, 11, 55-74, 2022. DOI: 10.32728/studpol/2022.11.01.03.

Aritmetica i *Verbi*. Izabrani su leksemi dani *in istato di natura*. Taj izraz ima kod Stankovića dvojako značenje: s jedne strane odnosi se na rječničku datost gdje se u smislu gramatičkoga opisa riječ donosi u njenom osnovnom obliku bez navođenja gramatičkih kategorija; s druge pak strane, što je značajnije, tu sintagmu Stanković rabi u smislu opisa jezičnoga znanja usvojenoga u prirodnim okolnostima, životom u zajednici bez učenja u formalno osmišljenim okolnostima. U suvremenoj se znanosti takvo usvojeno znanje prototipno vezuje za materinski jezik.^[24]

Pogledamo li odabrane lekseme (natuknice *nebo*, *stijena*, *zvijezda*, *drvo*, *čovjek*, *kiša*, *vjetar* i sl.), vidimo da predstavljaju opis stvarnosti, opis realno opstojećega svijeta kakav on jest, ali uz to pokazuju, odnosno odražavaju i određeno znanje o svijetu. Pri tome je izvor znanja osjetilno iskustvo čovjeka pojedinca, ali i kolektivno iskustvo zajednice, nastalo objedinjavanjem individualnih iskustava i njegovim prenošenjem. Stankovićevi odabrani leksemi konkretni su entiteti, stvari i pojave koje podliježu perceptivnom iskustvu poistovjećenom s rezultatom djelovanja standardnih pet osjetila. Možemo reći da Stankovićevim rječnikom vlada duh pojmovnoga empirizma – odabrani pojmovi predstavljaju činjenice u svijetu, a svi se pojmovi i ideje na izravan ili neizravan način stječu osjetilnim iskustvom koje se postavlja kao primarni izvor znanja o svijetu. Osjetilna je spoznaja nadalje urodila generalizacijom iz pojedinačnih opažanja i apstraktnim pojmovima. Leksemi koji označavaju prirodne fenomene, izmjenu dana i noći te godišnjih doba odražavaju poznavanje osnovnih nebeskih tijela i njihova gibanja (natuknice *Sunce*, *Mjesec*, *Zemlja*, *dan*, *noć*, *godina*, *proljeće*, *ljet*o, *jesen*, *zima*), opažanje cikličnosti u prirodi te ukazuju na postojanje ideje reda u svijetu. Pridjevi *dobar* i *zao*, *bijelo* i *crno* koreliraju s idejom višega dobra i višega zla, tj. *Boga* i *Vraga*. To je razvidno i po tome što je potonji postavljen kao opozitan pridjevu *biel*, gdje uz oblik *črn* stoji i natuknica *Vrag*. Cijela je pridjevska tematska skupina vrlo limitirana i svedena na nekoliko osnovnih, ali postavljenih tako da

[24] Otud i terminološko razlikovanje između usvajanja i poučavanja, u smislu procesa stjecanja jezičnoga znanja (engl. *acquisition* i *learning*), gdje se prvo odvija u prirodnim okolnostima bez izravnoga poučavanja, a drugo u osmišljenim okolnostima (Jelaska, Z., *Ovladavanje jezikom: izvornojezična i inojezična istraživanja*. Lahor, 1 (3), 86-99., 2007.), a rezultiraju usvojenošću i u konačnici ovladavanjem. Dakako, sam proces ovladavanja jezikom kao takav nije u fokusu Stankovićeva interesa.

je evidentan njihov opozicioni suodnos. Iz toga je jasno da takav odabir pridjeva podrazumijeva ne samo mogućnost da se zahvate svojstva na koja ukazuju već i sposobnost uma da dođe do uvida u njihovu opozicionu relaciju. Oni nadalje odaju poznavanje apstraktne ideje dobra i refleksiju uma koja uključuje zamjećivanje i promišljanje o tome. Apstraktna ideja Boga i Vraga, kao nešto što imaju *tutti i popoli del mondo* koje Stanković proučava, osim što podrazumijeva (dispoziciju koja dakako prethodi svakoj spoznaji, ali i sam) spoznajni proces, upućuje na određenu kozmogoniju i daje sliku svijeta koji je svrhovit, koji nije lišen reda i pravilnosti. Hebrejske, arapske i araboturske usporednice koje se navode u rječniku, a koje ovim radom nisu obuhvaćene, upućuju na međukulturna djelovanja i kontinuitet, ali isto tako pokazuju da se kod Stankovića, premda ne daje bliža religijsko-teološka određenja, ne radi o kršćanskoj koncepciji boga, već općenito o postojanju ideje apstraktnoga bića koje ima po čovjekovu doživljaju svoj dobar i loš lik.

Znanja o cikličnosti i redu u svijetu, kao i određena praktična znanja koja proizlaze iz poznavanja i uzgoja domaćih životinja, o kojima govore leksemi iz skupine *Animali*, upućuju na njihov kolektivni, socijalni izvor, na sposobnost zajednice da pohranjuje, čuva i prenosi svojim pripadnicima prošla iskustva i da ih u svakodnevnom životu reaktivira i primjenjuje. Životinje su odabrane prema kriteriju bliskosti s čovjekom – koje čovjek uzgaja ili se o njima brine, koje mu služe za ishranu (*ovca, svinja, riba*) ili rad (*konj, tovar*) ili se pak u ljudskim nastambama mogu naći (*muha, miš, uš*). Da je to razlikovanje bitno pokazuje i to što je u malu tematsku skupinu pridjeva ušao i pridjev *domaći*. Odabir glagola opisuje tjelesne funkcije i osnovne radnje (*živjeti, umrijeti, govoriti, smijati, vikati*). Odabir leksema u dijelu tablice pod naslovom *Pronomi* zorno ilustrira Stankovićev klasifikacijski model osnovnih koncepata: je li u pitanju *Ja* kao pojedinac ili kao pripadnik zajednice (natuknice *ja* i *mi*), je li muškoga ili ženskoga roda (*on* ili *ona*, u sg. i pl.), odnosi li se nešto ili proteže na pojedinca ili zajednicu i njihov djelokrug (povratna zamjenica *se*), pripada li im nešto (posvojne zamjenice), ima li nečega ili nema (natuknica *ništa*), je li nečega mnogo ili malo te slaganje ili neslaganje s nečim (natuknice *da* ili *ne*). Zanimljivo je da Stanković nije naveo romske pronominalne lekseme za *tvoj, tvoja, tvoji, tvoje* (sg. i pl.), *svoj, svoja, svoji, svoje* (sg. i pl.), *naš, naša* (sg. i pl.), *vaši, vaše*.

Temeljna je funkcija rječnika da pruža istovrijednice drugih jezika. Pri tom Stankovićev prevoditeljski princip „riječ za riječ“ počiva na pretpostavci da je doživljaj stvarnosti kod različitih naroda i pripadnika različitih kultura jednak i da je moguće u različitim jezicima naći istovrijednice riječi kojima se ta stvarnost opisuje. Budući da takav prevoditeljski pristup mora uzimati u obzir mjesto i vrijeme u kojem čovjek živi te civilizaciju kojoj pripada, Stankovićeve istovrijednice i samim odabirom prevoditeljskoga principa odražavaju strujanje istoga civilizacijskog duha. Prevoditeljski je problem kod ovako postavljenoga prevoditeljskog principa izraženiji kod prevođenja apstraktnih nego konkretnih pojmova već i zbog same etničke različitosti i prostorne širine. Stanković je stoga stavio naglasak na ono konkretno, osjetilno i materijalno i ono što je bitno za funkcionalni život čovjeka u prirodnom okruženju i u zajednici. Tako su među odabrane lekseme ušli i matematički entiteti koji, iako podrazumijevaju apstraktnu ideju broja, u praktičnom životu imaju i praktičnu svrhu. Isto vrijedi i za pojmove kojima se opisuje orijentacija u prostoru i vremenu, kao i obiteljski odnosi. Tako postavljen rječnik u konačnici nudi određenu sliku znanja o svijetu čija je opravdana osnova ovisna o iskustvu pojedinca ili iskustvu čitave zajednice uz pretpostavku njihove sposobnosti percipiranja entiteta u okolini.

6. ZAKLJUČAK

Stankovićev rječnik, sastavljen od temeljnih pojmova koje naziva *idee primitive*, pokazuje zaokupljenost sferom osjetilnoga svijeta kao prvoga i polaznoga u čovjekovu životu, potvrđujući našu polaznu pretpostavku da svojom koncepcijom i odabirom natuknica nudi određenu sliku osjetilne stvarnosti proizašlu iz percepcije svijeta i života. Takav je koncept olakšao autoru primjenu prevoditeljskoga principa riječ za riječ, a tablična organizacija originala u šesnaest stupaca osigurala mu je vizualnu jasnoću i preglednost. Pozicioniranjem romskoga jezika u poredbeni odnos s latinskim, kao polaznim, i još četrnaest drugih jezika zastupljenih u njegovu rječniku, Stanković ga je odredio kao filološki značajan objekt znanstvenoga proučavanja. Njegov je posao u tom dijelu bio utoliko teži što za romski nije imao na raspolaganju pisane izvore kao što je to imao

za druge promatrane jezike. Zato se morao osloniti na živi rječnički izvor koji je opisao u svojoj glosostatistici kao 100 pripadnika romskoga naroda koji žive na području Istre, Krasa i Trsta. Stoga njegove rječničke natuknice predstavljaju živo svjedočanstvo govora Roma 1830. godine na tom području.

Zaključno, možemo ustvrditi da se svojim radom na šesnaestojezičnom rječniku Stanković svrstao u red promišljanja vodećih filologa svoga vremena iako se filologijom bavio tek usputno i ne kao svojom temeljnom ni profesionalnom okupacijom.

LITERATURA

Adiego, Ignasi X., *The oldest attestation of the Romani language in Spain: The Aucto del finamiento de Jacob*, Romani Studies, Vol. 23, br. 2/2013, 245-255, 2013.

Bakker, P., Monrad, A., *Roma: linguistic archeology of nomads*, AmS – Varia, No. 53/2011, 35 – 44, Museum of Archaeology, University of Stavanger, Stavanger, 2011.

Benišek, M., *The historical Origins of Romani*, In Yarom Matras & Anton Tenser (eds.) *The Palgrave Handbook of Romani Language and Linguistics*, 13-47, Palgrave Macmillan, Cham, 2020.

Bertoša, M., Uvod u Dobrić, B., *Stancoviciana: katalog izložbe*, Zavičajni muzej Rovinj, Rovinj, 1992.

Bulić, N., Matan, A., *Kanonik i perika – prilog poznavanju biografije Petra Stankovića*, Vjesnik istarskog arhiva, 28, 97-110, 2021. <https://doi.org/10.31726/via.28.5>.

Bulić, N., Matan, A., *Leksikografski rad kanonika Petra Stankovića*, Crkva u svijetu, 58(1), 91-111, 2023. <https://doi.org/10.34075/cs.58.1.5>

Bulić, N., Matan, A., *The Primal Ideas of Mankind of Petar Stanković*, Studia Polensia, 11, 55-74, 2022. DOI: 10.32728/studpol/2022.11.01.03

Cernecca, D., *Petar Stanković*, Jadranski zbornik, 4, 5-50, 1960.

Demir, Lj., Durmiš, N., *Gramatika romskoga jezika*, Udruga za promicanje obrazovanja Roma u RH Kali Sara, Zagreb, 2012.

Đurić, R., Kajtazi, V., *Povijest romske književnosti*, Udruga za promicanje obrazovanja Roma u RH Kali Sara, Zagreb, 2011.

Elšik, V., Benišek, M., *Romani Dialectology* In Yarom Matras & Anton Tenser (eds.) *The Palgrave Handbook of Romani Language and Linguistics*, 389 – 427, Palgrave Macmillan, Cham, 2020.

Fukuoka, M., *Sowing Seeds in the Desert: Natural Farming, Global Restoration, and Ultimate Food Security*, Chelsea Green, London, 1996.

Jelaska, Z., *Ovladavanje jezikom: izvornojezična i inojezična istraživanja*. Lahor, 1(3), 86-99, 2007.

Jelinčić, J., *Župni (kaptolski) arhiv Barbana, s osvrtom na podatke o kanoniku Petru Stankoviću*, Vjesnik istarskog arhiva, 24, 109-143, 2017.

Ježić, M., Katavić, K., *Sanskrtski i prakrski korijeni romskoga*, Filologija, (66), 19-34, 2016.

Kajtazi, V., *Romsko-hrvatski i hrvatsko-romski rječnik*, Udruga za promicanje obrazovanja Roma u RH Kali Sara, Zagreb, 2008.

Katavić, K., *Povijest romskoga jezika i suvremeni ustroj*, Ibis grafika, Zagreb, 2023.

Klasnić, K., Kunac, S., Rodik, P., *Uključivanje Roma u hrvatsko društvo. Žene, mladi i djeca*, Socijalna ekologija, 30(1), 160-165, 2021.

Knauer, Georg N., *The earliest vocabulary of Romani words (c. 1515) in the Collectanea of Johannes ex Graßing, a student of Johannes Reuchlin and Conrad Celtis*, Romani Studies, Ser. 5, Vol. 20, br. 1/2010, 1-15, 2010.

Kontošić, D., *Pisac Petar Stanković/Pietro Stancovich (Barban, 1771. – Barban, 1852.)*, u: Bertoša, S. (ur.), *Barbanski zapisi*, sv. 5, 113-140, Općina Barban, Barban, 2017.

Kunac, S., Klasnić, K., Lalić, S., *Uključivanje Roma u hrvatsko društvo: istraživanje baznih podataka*, Centar za mirovne studije, Zagreb, 2018.

Lukšić, E., *Zaslužni Barbanac Petar Stanković (1771.–1852.)*, Croatica Christiana periodica, 18(34), 117-130. 1994.

Pallmann, R., *Grellmann, Heinrich Moritz Gottlieb*, In Johann Samuel Ersch & Johann Gottfried Gruber (eds.), *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste*, 1. Sektion, Bd. 90, S. 136 f., Leipzig, 1871.

Ratzel, F., *Grellmann, Heinrich Moritz Gottlieb*, In Historische Commission bei der königl. Akademie der Wissenschaften (Hrsg.) *Allgemeine Deutsche Biographie* (ADB), Band 9, S. 636 f., Duncker & Humblot, Leipzig, 1879.

Samardžija, M., *Hrvatska leksikografija. Od početaka do kraja XX. Stoljeća*, Matica hrvatska, Zagreb, 2019.

Stanković, P., *Idee primitive dell’Uomo in istato di Natura presso tutti i popoli del mondo per conoscere i rapporti delle lingue e loro origine*, ms. Sveučilišna knjižnica u Puli, sign. 5 STANC IDE, inv. nr. X 147 (stara sign. Stanković, Rukopisi, kutija VII., M.P. 462). Available at: <http://library.foi.hr/> (posljednji put pristupljeno 10. svibnja 2025.), Barban, 1830.

Strčić, P., *Petar Stanković. Život i djelo*, Zavičajna naklada Žakan Juri, Pula, 2011.

Vlatković, D., Demir, Lj., *Hrvatsko–romski rječnik*, Udruga za promicanje obrazovanja Roma u RH Kali Sara, Zagreb, 2019.

MREŽNI IZVORI

Catalogus Professorum Halensis, verfasst von Julia Schopferer, <https://www.catalogus-professorum-halensis.de/ruediger-johann-christoph-christian.html>, pristupljeno: 8. 5. 2025.

Katalog der Deutschen Nationalbibliothek, <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/person/gnd/115579117>, pristupljeno 3. 4. 2025.

Vlada Republike Hrvatske, Nacionalna strategija za uključivanje Roma, za razdoblje od 2013. do 2020. godine, Zagreb, studeni, 2012., dostupno na <https://pravamanjina.gov.hr/UserDocsImages/arhiva/Nacionalna%20strategija%20za%20ukljucivanje%20Roma%20za%20razdoblje%20od%202013.%20-%202020.pdf> (27. 5. 2018.), pristupljeno 3. 5. 2025.

THE SENSORY WORLD THROUGH LATIN-ROMANI EQUIVALENTS IN PETAR STANKOVIĆ'S SIXTEEN-LANGUAGE DICTIONARY

SUMMARY

Petar Stanković's sedecimal-lingual dictionary is an annex to his treatise *Idee primitive dell'Uomo in istato di natura presso tutti i popoli del mondo per conoscere i rapporti delle lingue e loro origine* from 1830, which is preserved in manuscript form in the University Library in Pula under the signature 5 STANC ide, inventory no. X 147 (Stanković, Rukopisi, box VII., M.P. 462). This paper examines the fundamental concepts and Stanković's *idee primitive*, from primary assumption that their conception and choice of terms offer a certain image of sensory reality derived empirically from a perception of the world and life. Latin-Romani parallels are presented, along with accompanying parallels in Italian (the language of Stanković's education), and in the Croatian dialect of his native region. By positioning the Romani language in a comparative relationship with Latin, as a vantage point, and the fourteen other languages represented in his dictionary, Stanković determined it as a philologically significant object of scientific study, which placed him in the ranks of the leading European philologists of his time. It has been shown that the source of his dictionary was the living speech of the Roma people, which he recorded in his glossostatistics, which he added to the discussion. His work therefore represents a living testimony of the Romani language from 1830, a kind of *unicum* in our region and a rare case even beyond its borders.

Keywords: Petar Stanković, Romani language, Romani dictionary, Indo-European languages